

A könyv, a betű, a szellem

Schweitzer József a Csákyban – és az ország színe előtt

Komoróczy Géza

Csákyt írok, jóllehet az utca neve ma Hegedűs Gyula utca, és az itt lévő, egy bérház udvarába bújtatott zsinagóga is a címtárakban, hivatalosan Hegedűs. Az utcanévben gr. Csáky Albin vallás- és közoktatásügyi minisztert, aki a recepciós törvényt (1895) az országgyűlés elé terjesztette, 1953-ban váltotta fel Hegedűs Gyula színész. Az utca egykori neve a főváros gesztusa volt a Lipótváros (és a kiépülő Új-Lipótváros) izr. / zsidó lakossága felé. A zsinagógát az élő nyelv ma is változatlanul Csákynek nevezi. Schweitzer József (1922–2015) életének sokkal hosszabb szakasza fűződik a folyamatosan élő zsinagóga-névhez, mint a mai hivataloshoz. Kétszeresen kötődött ehhez a zsinagóga-hoz. Sietve hozzáfűzöm, hogy a zsinagóga szó helyett ő – a XIX. századi német reform-mozgalmak és a magyar neológia szóhasználatnak megfelelően – mindig templomot mondott. Gyerek- és fiatalkorában nagyapja révén tartozott ide, az 1980-as években pedig, Pécs (majd átmenetileg a Vasváry) és a Rabbiképző között átmenetben, négy éven át a zsinagóga rabbija volt.

Életrajzának megírásához bőséges forrásanyag áll rendelkezésünkre, mindenekelőtt az általa adott interjúk, köztük első helyen a könyvnyi terjedelmű, címével is, tartalmával is megindító, megrendítő *Nehéz zsidónak lenni* (szerk. Kertész Péter, 2003, második kiadás: 2011), vagy életének pécsi éveiről (1947–1981) részletesebb interjúja a *Jelenkorban* (53, no. 9, 2010, szerk. Sz. Koncz István). (Alább ezekből veszem az idézeteket.)

Aki ismerte ezt a nem magas természetű, kedves, sőt jóságos természetű, jó humorú, tréfalkozásra, sőt viccre is kapható, ámde alkalmilag könnyen felmérgetesedő embert, s megtapasztalta még azt is, hogy Bibliára, zsidó szokásokra, vallástörvényre fordulván a szó, fölerősödik, megkeményedik a hangja, és forrásismerettel, személyes meggyőződéssel alátámasztva mond véleményt, döntést: aki eleven kapcsolatban volt Schweitzerrel, az tudja, hogy nagy, megismétlem, hangsúlyosan mondván: nagy rabbi volt.

Szövegszerűen is, kapásból, bárhonnan idézni tudott a Bibliából, vagy folytatta héberül a magyar idézetet, ezt mindannyian csodáltuk beszédeiben és személyes beszélgetésekben. Erős memóriája volt. És ehhez járul, természetesen, a Talmud anyagi tudása, és a halákha gyakorlati ismerete, amely talán nem öltött testet hivatkozásokkal teli responsumokban (ez a neológiában nem is igen szokás), de mint döntés mindig szilárd és támadhatatlan volt.

*

Mi teszi az igazi nagy rabbit? Nem kinevezés: kizárólag a tudás. Schweitzer Józsefnek páratlan rabbinikus tudása volt, és igazi értelmiségi műveltsége.

Rabbinikus tudásának kezdete az anyai nagyapja keze alatt töltött gyermek- és ifjúkor. Édesanyját, Hoffer Frederikát egy éves gyermekként elveszítvén, jogász (közjegyző-helyettes) édesapjával fennmaradt jó kapcsolata mellett Hoffer Ármin (1870–1941) veszprémi rabbi nevelte. „A családi légkör a nagyszülői házban vett körül, a világgal pedig jobbára apám oldalán találkoztam.” Dr. Schweitzer Sándort az újpesti zsidókkal együtt deportálták, százezrek között ő is Auschwitz áldozata.

Hoffer rabbit közel három évtized (1902–1929) veszprémi szolgálata után nevezte ki a Pesti Izraelita Hitközség a lipótvárosi (Új-Lipótváros) neológ templomkörzet (akkori pontos elnevezése- és címével: „V. ker. templomkörzet és Imaház egyesület, V., Csáky-u. 3”) körzeti rabbijává (1929). Zsinagógájának szinte

a szomszédságában volt Személynök (ma: Balassi Bálint) utcai lakása, egyik a Nagykörút északi, másik a déli oldalán. Egykor az Országos Rabbiképző Intézetben Bloch Mózes, a Talmud és a zsidó jog professzora volt a tanára. A Biblia-értelmezés köréből írta doktori értekezését (*A Szentírás hermeneutikus normáiról*, 1894), Heller Bernáttal együtt avatták rabbivá (1896), barátok maradtak. Későbbi pályáján a talmudi tudomány mértékadó tekintélye lett. Rabbiniкус tevékenysége mellett szorosabb kapcsolatot tartott fenn a Rabbiképzővel, a Vezérlőbizottság tagja (1915), a felső tanfolyam (a tulajdonképpeni rabbiképző) teológiai előadó tanára (1927), s végül 1928-tól haláláig professzora (Talmud és szertartástan). Órái, előadásai, héber, német, magyar nyelvű dolgozatai a Rabbiképző nemzedékeit nevelték fel.

Schweitzer József nevelkedése önkéntelen imitációja nagyapjának. Az első szó, amit kimondott, ez volt: *sábesz*, a Csákyban Józsika széke Hoffer tata széke mellett állt. „Nagypapa vett nekem egy kis kerti széket – mondta az idős Schweitzer –, odatette a széke mellé, és ott ültem a nagyünnepeken. A dallamok és imaszövegek korán rögzültek bennem. Rabbiházban nőttem fel, ahol a templom a mindennapi élet szerves része volt. Nekem ez az életvitel tetszett, és bizonyára hatott is rám, hogy nagyapám a templomban ült egy nagy székben, és amikor prédikált, az emberek figyeltek rá.” Mindez a Csákyban. Már kisgyerek korában megkezdte a *tanulást*. Talmud-Tórára járt. A bar micvára nagyapja készítette fel, a templomban a Berésit hetiszakaszának maftirja volt, délután az ünnepségre a Csáky félemeleti dísztermében került sor. „A nagyapa templomában rendszeresen felhívtak a Tórához.” A Zsidó Gimnáziumban érettségizett (1940), egyenes út vezette a Rabbiképző Intézet és az egyetem, s majd a rabbiság felé.

*

Egyetemi felkészültségéről hiteles forrás alapján beszélhetek. Megmaradt Schweiczer (sic!) József „korlátolt jogú rendes hallgató” leckeönyve a kir. magyar Pázmány Péter Tudományegyetem (a mai ELTE jogelődje) bölcsészettudományi karán az 1941/42 és 1944/45. közötti tanévekből. Barna leckeönyv, ami a rabbijelöltek egyetemi jogainak korlátozását külsőleg is jelezte. A Rabbiképző kötelezte hallgatóit a bölcsészdoktorátus megszerzésére, az egyetem még a (legelső) békebeli időkből származó törvény alapján megengedte, hogy beiratkozhasanak, de a két világháború között, a *numerus clausus* és a zsidótörvények idején már csak korlátozott jogokkal (ez volt a hivatalos kifejezés), csak olyan tárgyakra, amelyek összefüggésben állnak a rabbiképzéssel. A rendes hallgatók tandíja félévenként 120 P volt, a korlátozott jogú hallgatók a tandíjon kívül ca. 100–120 P mellékdíjat is fizettek. Csak melleleg, a pengő 1941. évi vásárlóértékét és így a tandíjak költségeit is 2025-ben a – nem hivatalos – pénzértékinde克斯 alapján ca. ezres (1000) szorzóval számolhatjuk. (Összeg szerint ez kevesebb, mint a mai tandíjak.)

Schweitzer József egyetemi tanulmányai kezdetén a rabbijelölteknek legfőképpen Pröhle Vilmost kellett hallgatniuk. Egykori politikus, sok keleti nyelvben járatos, de nem nagy tudós és közismerten antiszemita: a zsidó hallgatók rettegetek tőle, ezt Schweitzer később több nyilatkozatában tanúsította; az ő indexében is Pröhle megkerülhetetlen tárgyai álltak az első helyen. Emellett ott van az akkori egyetem több kitűnőségének aláírása: Kornis Gyula SP, br. Brandenstein Béla, Prohászka Lajos, Harkai Schiller Pál, Alföldi András, Joó Tibor, gr. Révay József, és tanulmányai utolsó félévében (1944/45, II.), a felszabadulás után, amikor a zsidó hallgatók számára már nem volt tanrendi korlátozás, tehát szabadon választhattak, még Horváth János és Szekfű Gyula is. De említeni kell Jánosi József SJ filozófust, akinek vallásbölcseleti előadásait hallgatta, s aki 1944/1945 véres telén a jezsuita rend lehetőségeit kihasználva részt vett zsidó üldözöttek mentésében; vagy

Dékány István szociológust, aki társadalomismeretet tanított. Öröm volt felfedeznem Schweitzer bölcsészkar tanárai között két, számomra is fontos nevet. Dávid Antal assziriológus, Goldziher Ignác egykori tanársegédje, akit a katedráról az 1920-as években leszorítottak a Fővárosi Könyvtárba, de mint magántanár tarthatott órákat, és Czeglédy Károly, aki neves kálvinista család leszármazottjaként Hollandiában tanult arabot, hébert, ugaritit, és Pröhle nyugdíjba vonulása után átvette az arab tanítását. Milyen tárgyakat vett fel Schweitzer a Bölcsészkaron? Sumer, akkád, klasszikus arab, perzsa nyelv, az ókori Kelet története, Egyiptom kultúrája, arab földrajzi irodalom, a tudományok rendszere, logika, filozófia (bevezetés a filozófiába, Platon és Aristoteles, a középkori filozófia története, a XIX. századi filozófia), vallásbölcsélet, történelemfilozófia, etika (t. k. az etika metafizikai alapjai, Aquinói Szt. Tamás etikája), esztétika, pszichológia (t. k. valláslélektan, az akarat lélektana), didaktika, neveléstörténet, tanulmányai legvégén magyar vers(tan) (Horváth) és a demokrácia története (Szekfü) is. Abban az időben a collocvium (így!) nem volt követelmény, Schweitzer a lecke-könyv Jegyzetek rovatában mégis több elismerő megjegyzést kapott: „jelesen coll.” (Kornis), ua. (Jánosi), „jeles” (Alföldi), „igen szorgalmas” (Czeglédy), még Pröhlétől is, a rettegett tanár utolsó félévében (1941/42, II.) egy „jelesen dolgozott”. Doktori értekezését a kiváló hebraista Aistletner József hittudományi kari professzor előtt védte meg (*A héber nyelvű vissszhangköltészet*, 1946), a tárgyát nézve figyelemre méltóan aktuális dolgot kéziratban maradt, kiadásra érdemes volna ma is.

Az egyetemen heti 20 óra volt az előírás. Nevek, bibliográfiák és könyvek alapján tudjuk, ellenőrizhetjük, az említettek komoly tanárok, komoly előadások voltak, s ha a rabbijelölteknek párhuzamos kötelezettségeik is voltak, és ha a hallgatók nem mindig veszik is komolyan az órákat, visszaemlékezéseiben Schweitzer is beszél lógásokról, de az egyetemi tanulmányok mégis kijelölték számukra – talán így van ma is – a gondolkodási és tudományos horizontot.

Mindazok a studiumok, amelyekről eddig szó volt, csak társultak a rabbijelöltek, köztük Schweitzer József rabbiképzős tanulmányaihoz, az Intézet által szabadon hagyott időben. Rabbiképzős tanulmányairól ebben az összefüggésben nem kell érdemben beszélnem. Elég annyi, hogy első tanévében a tanteremben is találkozhatott nagyapjával: Hoffer professzor 5 óra Talmudot adott elő, 3 óra *Sulhan arukhot*, *Jore dea* (halákhikus jog), 1 óra *Orah hajjim* (rituális és ima-előírások). Az unoka egyébként pedig tanult Bibliát Löwinger Sámuelnél, Hoffer halála után talmudi tárgyakat Róth Ernőnél, aki elismerten jeles halákhista volt, illetve Löwignernél (felváltva *Talmud statarie* és *Talmud cursorie*, egy-egy traktátus „behatóbb”, aprólékosan alapos, illetve „futólagos”, áttekintő tanulmányozása), szertartástant ugyancsak Róthnál, homiletikát Hevesi Ferencnél (már az első tanév végén gyakorló beszédet tartott), filozófiát, vallásfilozófiát, haftárát Guttmann Henriknél, zsidó történelmet, és az 1943/44. tanév II. félévétől zsidó filozófiatörténetet, héber nyelvgyakorlatot, aztán rabbi-vizsgálja előtt arabot, arámit, szírt Hahn Istvánnál. A fiatal rabbinövendék számára nagy vonzerővel bírt Heller Bernát mély kultúrája, nyitott személyisége.

Schweitzer egyetemi indexe, a Bölcsészkaron és a Rabbiképzőben általa hallgatott tárgyak együtt írják körül a rabbiképzés XIX. századi modernizációs eszményét és programját, amelyre br. Eötvös Józsefnek is hatása volt: a rabbinikus felkészültség és teljes értékű világi műveltség együttesét. A mély, a személyiségbe beleivódott tudás volt az alap, amelyről a magyar rabbik Löw Lipót, Bacher Vilmos, Blau Lajos óta nemcsak híveikhez szólhattak: az egész társadalomhoz. Nálunk az utolsó rabbi, aki még ezt a felkészültséget birtokolta, Schweitzer József volt.

A neológ rabbiképzés tette lehetővé, hogy a zsidó hagyomány, a zsidó kultúra specifikusan is helyet teremtsen magának a magyarországi tudományos életben: a történetírásban, művelődéstörténetben. Löw Lipót, Kohn Sámuel, Büchler Sándor, Venetianer Lajos, Kecskeméti Ármán, Grossmann Zsigmond és mások után, a nagy elődök előtt fejet hajtva, Scheiber Sándor harmad-nemzedékkel fiatalabb kortársaként, Schweitzer eredeti levéltári kutatások alapján írta meg történeti munkáit, adta ki az 1944. évi hitközségi összeírás hatalmas levéltári anyagát, kisebb írásai hasonló tárgykörökből válogatott tanulmányai kötetének („*Uram, nyisd meg ajkamat*”, 2007) mintegy a felét teszik ki.

*

Egy *korszak* rabbija, mondom Schweitzer Józsefről, abban az értelemben, hogy korszakos rabbi volt. Hosszú pécsi és majd fővárosi gyakorló rabbi működése, a Rabbiképzőben tartott órái után az ő korszaka akkor érkezett el, anélkül, hogy az előző időkben, Pécsen vagy a Csákyban végzett tevékenységét kicsinyelni kellene, akkor, amikor Scheiber halála és egy rövid átmeneti időszak után átvette a Rabbiképző igazgatói tisztségét (1985), majd megválasztották országos főrabbinak is.

A magyarországi zsidó közösség történetében a kommunista teljes hatalomátvételtől (1949) a rendszerváltásig (1989) terjedő időkben két markánsan különböző korszakot különböztethetünk meg. Az egyiket Scheiber Sándor neve fémjelzi, a másikat Schweitzer Józsefé.

Scheiber 1950-ben lett, Róth Ernővel éves váltásban, igazgató, 1956 után pedig egyedül vezette az Intézetet, s bár neves tanárok működtek az ő ideje alatt is, Richtmann Mózes, Dercsényi Mór, Szemere Samu és mások, a Rabbiképzőre ő nyomta rá a bélyegét, maga akarta így, és ténylegesen ez volt a helyzet. Amikor Schweitzer az 1964-től Scheiber felkérésére tartott alkalmi előadások után formálisan is mint előadó-tanár (homiletika, majd zsidó történelem, végül Biblia is) a Rabbiképző tanári karának tagja lett (1966), az agg Richtmann és Szemere még éltek és tanítottak. Igazgató korában is tanártársai maradtak, és csatlakozott hozzájuk Schmideg József, a Rabbiképző felső tanfolyama óta barátja, a Csákyban segéd rabbija, vagy Domán István, akinek apjánál hajdan tanult. Az Intézet felelősségét éveken át ő is egyedül, a tanítás terhére is csak kevesedmagával megosztva viselte. Az országos főrabbi tisztsége Scheiber idején elképzelhetetlen lett volna, mint ahogyan ennek nem is volt igazi hagyománya Magyarországon (más Habsburg országokban vagy a német hercegségekben igen), Schweitzer azonban ezzel a ranggal (és mint a *bét din* elnöke) vitális funkciót töltött be nemcsak a zsidó közösségben: a magyar társadalom egészében is: ez tette kívülállók számára láthatóvá (*visibility*) a zsidó közösséget. Schweitzernek országos főrabbi hivatalában a kora-újkori *stadlân* szerepét is be kellett töltenie – ez anakronizmus volt, de akkor csak neki volt tekintélye és felkészültsége ahhoz, hogy alkalom adtán kiálljon az egész ország elé.

Mi volt a különbség e két korszak, e nagyjából másfél–másfél évtized között? Röviden: az elsőben a zsidó élet nem körülhatárolt, de jól érzékelhető politikai és szellemi gettóba volt beszorítva, a másodikban megkezdődött a kiszabadulás és az *ön-kiszabadítás* a bezártságból, a zsidó élet változatosságának, sokszínűségének kibomlása, jött a meghívás a magyar társadalomba, a közéletbe.

Scheiber is, Schweitzer is hitközségi rabbiként kezdte pályáját, ebben nagy különbségek nem lehettek közöttük, de vezető szerepükben igen eltérő feladat várt rájuk. Ők pedig vállalták a kihívásokat, és személyiségüknél fogva alkalmasak voltak is a feladatra.

Scheibernél a rabbinikus tudomány és a nyilvános szerep kényszerűen elkülönültek egymástól: egyfelől, szakfolyóiratokban, nagyjából külföldön tett közzé héber kéziratokat, ez volt a judaisztika, nálunk a szűk akadémiai világ legfeljebb tudomást vett róla, de méltó elismerést nem kapott, másfelől, a nyilvános szellemi életben csak kis közleményeivel – néprajzi, motivumtörténeti adalékokkal – tudott részt venni. Cikkeinek *Folklór és tárgytörténet* címmel közzétett gyűjteményes kiadását az Akadémiai Kiadó, illetve nyomdája csak bémunkaként vállalta (I–II: 1977, III: 1984). Mintegy zárójelben jegyzem meg, hogy hasonló bezártságban élt Aistleitner József vagy Bálint Sándor is; ettől a bezártságtól akart menekülni, amikor bezárta maga mögött a Rabbiképző kapuját (1948), Hahn István, aki Scheibert, barátját és pályatársát életük vége felé igyekezett erkölcsileg kárpótolni akadémiai, egyetemi karrierjének – bár őt felelősség nem terhelte – kedvezőtlenebb alakulásáért.

Schweitzer József előtt fiatalon elnyert pécsi rabbiságában talán nem jelent meg az a kísértés, amely Hahnt, kire mint egykori tanárára mindig szeretettel emlékezett, a Rabbiképző professzori állásából kilépésre készítette (1948): előtte nem jelent meg az a kísértés, mely eltávolította volna, ahogy maga mondta, a „nehéz” zsidó lélettől; ő belemerült a rabbisági teendőkhöz, a hitközség helyreállításának, a szeretetotthon fenntartásának, a gyerekek és fiatalok tanításának feladataiba. Pécsi rabbiként eltemette a cserekenyi munkaszolgálatos tömegsír mártírjait, vendégrabbiként rendszeresen járt Bonyhádra és Szekszárdra, Bajára és Dunaföldvárra, Kaposvárra és Szombathelyre, határsáv-igazolvánnyal Mohácsra (munkaszolgálatos is ott volt korábban) és Beremendre, a határon túl Eszékre és Szabadkára. Már akkor nevezhették volna dunántúli vagy inkább *fél-országos* főrabbinak. Tartott Talmud-Tórát és tanított zsidó vallást, óráin ismerte meg „a szőke Ágit”, későbbi feleségét is. Annak idején még Blau Lajos tűzte ki a hitközségi rabbik feladatául, hogy írják meg hitközségük történetét, Schweitzer is belevágott a kutatásokba két ezirányú könyvéhez (Pécs, 1966; Tolna megye, 1982) és ezzel helyet talált magának a történettudomány világában. Amikor a Rabbiképző igazgatója lett (1985), nehéz feladatok várták: a tanítás mellett az addig tökéletesen elhanyagolt és széthordott könyvtár (vö. Kertész, i. m. 135 sk., 137) rendbetétele, országos főrabbinaként, a rabbiság és a *bét din* vezetőjeként az egyetértés megteremtése és fenntartása a rabbikarban, legfőképpen pedig, már a rendszerváltás első évtizedében, a zsidó értékek és érdekek képviselete a *society at large* előtt.

Scheibernek, talán nem túlzás így fogalmazni, a kiszorítottság korában kellett megvédenie a maradék zsidóságot, péntek esti kiddus, esküvő, a túlélők szolidaritását erősítő temetési beszéd voltak az eszközei, kifelé a tudomány, jelentékeny részében szaktudomány, idegen nyelven. Schweitzer békésebb viszonyok között vezette a zsidó életet, több figyelmet fordíthatott arra, hogy a zsidóságban élők úgy érezzék, érdemes megmaradni benne, érdemes visszatérni hozzá, a kívülállók pedig megértsék a zsidóságot, de szívesen fogadta a csatlakozókat is.

Néhai kitűnő barátom, Schmelzer Imre St. Gallen-i rabbi találó jellemzése Scheiberről: „egyszerre két világhoz tartozik, két világ határán áll: a zsidóság és a magyar irodalom közegeiben.” Ezt parafrázálva, azt mondhatom, hogy Schweitzer egy világban állt, benn a zsidóságban, de ennek határai nyitottak voltak.

Scheiber olyan volt, mint a *nér tamid* a bezárt zsinagógában. Schweitzer, mint Jeruzsálemben, a Kneszet előtt, a *menóra*: messzebből is látni lehet, irányt mutat.

*

Schweitzer Józsefnek a zsidó vallás alaptételeiből levezetett rituális szokások magyarázatára, illetve a zsidó teológia elveinek kifejtésére rabbiként, majd mint az Országos Rabbiképző Intézet igazgatójának, mindig is módja volt, tanította ezeket az elveket, de a nyilvános szereplés alkalmai valóban „megnyitották az ajkát”: országos nyilvánosság előtt is kiállt értük. Három ilyen alkalmat említek: a Mindentudás Egyetemén (MTV) a peszah–húsvét ünnepköréről a legmagasabb katolikus méltósággal kettesben tartott előadás (2003); a rabbi–főpap–MTA-elnöki háromság beszélgetőkönyve (*Hit, erkölcs tudomány*, 2006); a zsidó embereknek 1944-ben menedéket nyújtó Schalkház (Salkaházy) Sára nővér (Szociális Testvérek Társasága) boldoggá avatása a Szent István bazilika előtt (2006. szept.). A „hármaskönyvben” Schweitzer kitágította a hagyományos rabbinikus kompetenciát, mert a beszélgető társai által felvetett legáltalánosabb, nem zsidó teológiai, etikai problémákra is tudott – mint a második világháború után először Leo Baeck, akit említett is – jellegzetes zsidó választ adni. „Arra még nem volt Magyarországon példa, hogy a hercegprímás, a Tudományos Akadémia elnöke és a rabbi közösen írtak könyvet. Márpedig Erdő Péter és Vizi E. Szilveszter urakkal mi véghezvittük ezt.” Nem lehet nem észrevenni, hogy részben a külső közéleti, vallási és tudományos személyiségek együttműködési készsége, talán hívása tette lehetővé, hogy a zsidó hang valóban országos térben szólaljon meg. S hogy Ámosz próféta költői szóalakzatát használjam, Schweitzer negyedik nyilvános szereplése: megrendítő beszéde a vészkorszak első hivatalos emléknapiján az országgyűlés felsőházi termében (2000, szövegét közli Kertész, i. m., 183–188). S még egyet lépve a *numerikus másál* lépcsőin, fel az ötödikre: a 90. születésnapjára kiadott ünnepi kötetben (2012), illetve a halála után kiadott emlékkönyvben (2016) olvasható interjúk (Biró Tamás), amelyekben szigorúan halákhikus kérdésekről beszél, tisztán neológ felfogásban.

Jó ideje már, aligha emlékeznek rá sokan: Schweitzer 2002-ben magas kormánykitüntetést kapott, amely kitüntetés elnevezésében benne van a *kereszt* szó. Megkapta, átvette. Hangos zaj nem támadt, de zsidó körökben hallatszottak kárhoztató morgások: egy rabbi, keresztrel a mellén?! Nos, az a kormányzati kereszt nem más és nem több, mint az imakönyvekben az ókor óta szereplő „Ima a királyért” – akárki volt, akármilyen volt a király, vagy – *horribile dictu* – a Kormányzó úr őfőméltósága, vagy akárki államfő. A zsidó közösség az adott állam, a környező nem zsidó társadalom része, Jeremiásnak a babylóni diaszporához i. e. 597-ben írt levele értelmében (Jer. 29,4-15).

Schweitzer nem a keresztény egyházi méltóságok között magának helyet kereső zsidó pap volt. Természete és rabbinikus stratégiája szerint inkább az együttműködést kereste – s miért ne kereste volna éppen a keresztény egyházakkal, amelyekkel a rendszerváltáskor egyazon politikai gettóból szabadultak ki, s amelyeknek valóságos befolyásuk van a magyar társadalomra. Helyet akart csinálni a zsidó közösségnek, a vallási közösségnek és – mondjuk így – a lazábban-zsidó embereknek egyaránt, a nem zsidó magyar társadalomban, hozzá akart járulni az előítéletek oszlatásához, erősíteni akarta azt a közhangulatot, amely sem a keresztény egyházakban, sem a nyilvános életben nem tűri a zsidóellenességet. E cél eléréséhez nem elég a tanítás és párbeszéd, de ezek mindenképpen szükségesek hozzá. A kereszténység középkori zsidóellenes polémiait történeti kérdésként kezelte, joggal, s a héber Biblia keresztény szempontból kényes terminusainak értelmezésében mindig kompromisszum nélkül ismertette az eredeti zsidó értelmüket, cáfolta a középkori vagy ma is élő félremagyarázásokat. Ha a II. vatikáni zsinat és az újabb pápai megnyilatkozások, németországi protestáns egyházi

határozatok, amelyek a héber Biblia, a zsidó vallás, a zsidók megítélése, a zsidók közötti térítés, a biblikus vallások egyenértékűsége tekintetében Magyarországon még nem hatoltak is le a keresztény egyházi élet rétegeibe: kétségtelen, hogy Rav Schweitzer minden tőle telhetőt megtett az egyházak közeledése érdekében. Ugyanakkor sok évvel ezelőtt sokan tanúi voltunk annak is, hogy a messiás-kérdésben egy fiatal, tanult, azóta magasra emelkedett lubavicsi haszid rabbi fejtegetéseit a XVIII. századi Vilnai Gáon (Élija ben Slomo Zalman) határozottságával cáfolta. Schweitzer személyes életében és közszerepléseiben egyaránt mindig rabbi volt, nagyapja mellett ebbe nőtt bele, élete végéig az maradt.

Abszolút újszerű volt a magyarországi zsidó életben, hogy Schweitzer József nagy nyilvánosság előtt is nyíltan belement zsidó vallási szokások, hitelvek kifejtésébe, nem hitvitákban, amelyekre a középkorban kényszerítették a rabbikat, hanem dialógusban. A lényeg éppen ez: a dialógus, amelyben egy rabbi a más vallású vagy a természettudományi kutatás elveit képviselő partnerek mellett engedmény, alkalmazkodás, kompromisszum nélkül fejti ki pozitív formában a zsidó tanítást. Schweitzer ezt tette, okosan, felkészülten, magabiztosan, s bár ilyen jellegű fellépéseiben nem volt direkt térítési szándék, híveit megerősíthette abban, hogy nyíltan is vállalni lehet a zsidóságot, a rokonszenvezőket pedig közelebb vonta a zsidó közösséghez.

*

A rendszerváltás után az akkor már országosan ismert, tekintélyes, országos hatáskörű rabbinikus tisztséget viselő Schweitzer József előtt megnyílhatott volna a politikai szereplés lehetősége, ha az új alkotmányos rendben talán nem is olyan módon, mint a korábbi időkben egy-két rabbi elődjének, Löw Lipótnak erőlesen vitatkozva Kossuth *Pesti Hírlapjában* (1844), nagyon visszafogottan Löw Immánuelnek az országgyűlés felsőházában (1927–1940). Volt ugyan az 1990-es években egy fiatal rabbi, aki készségesen vállalkozott ilyen szerepre, párt-keretben, s mint idővel kiderült, nem állt tőle távol az a szándék sem, hogy – e szerep révén vagy ettől függetlenül – vezető pozíciót szerezzen a zsidó közösségben is, Schweitzerrel rivalizálva. A direkt politizálást Schweitzer nem tartotta terepnek a maga számára. Pécsi idejében a helyi vezetők, Budapesten, már a demokratikusan megválasztott kormányok alatt, politikusok, állami méltóságok feléje nyújtott kezét elfogadta, szívélyes és barátságos volt velük, de az átellenes oldalon álló *stadlán* szerepéből nem lépett ki ilyen alkalmakkor sem; ez köznyelvre lefordítva annyit jelent, hogy tárgyalásokon, találkozásoknál maradt a velük szemben álló tárgyalópartner. A zsidó szokásokról mindig hiteles tájékoztatást adott nekik is. És mint már említettem, voltak alkalmak, amikor keményen, bátran lépett fel kormányzati tényezőkkel szemben. Löw Lipót az emancipációs viták idején Kossuthal szállt szembe, az ellenzéki véleményvezér lapjában tette szóvá, hogy a politikai emancipáció ára nem lehet a zsidó vallási szokások feladása. Fontos ügyekben Schweitzer is mindig tudott konfrontatív lenni. Jó példa erre az első Orbán-kormány idején a kárpótlási törvénytervezet ügye: a költségvetési törvényben előírányzott összeget („az életüktől és a szabadságuktól politikai okból jogtalanul megfosztottak”, illetve leszármazottjaik számára előírányzott személyenként 30 000 forintot) Schweitzer demonstratív visszautasította (vö. *Új Élet*, 1999. márc. 1). A törvény változott, a megalázóan alacsony összeget módosították, de a kormányzati szándék méltánytalansága nyomot hagyott.

*

Schweitzer József neológ rabbi volt, ez világos, de hozzá kell tenni, hogy bár nem régimódi, mégis konzervatív neológ.

Mit jelent az, hogy *neológia*? Tudnunk kell, hogy a XIX. században, amikor a polgárosodás és az emancipációs törekvések új helyzet elé állították a zsidó társadalmat, a liturgikus modernizáció híveit magyarul *újítóknak* vagy *haladóknak* nevezték. A *neológia* szó csak e tiszta jelentésű szavaknak az elfogadottá vált változata – igazodva az emelkedett beszéd latinos magyarországi kódjához. Tudnunk kell azt is, hogy az újítás szüntelen hagyomány a zsidóságban: a templom lerombolása után megszűnt az áldozat, és templom helyett gyülekezeti, közösségi házban kezdtek imádkozni. Ebben az újító hagyományban a neológia, amely Löw Lipótnál és azóta is rendre elutasította a szélsőséges németországi változtatásokat: a neológia nem más, mint a magyarországi *mainstream* zsidóság, a fősodor, lélekszámában és irányzatában egyaránt. Schweitzer a neológiában az újításokat nem a liturgia, inkább az esztétikum terén látta. Nem a neológia vált ki az akkori *mainstream*ből, hanem az orthodoxia szakadt el tőle, fordult szembe vele, pontosabban, az ultraorthodoxia, amely minden modernizációs újítást elutasított, de egyébként újítások sorát vezette be maga is. Példája igazolja azt az ismert ethnográfiai és szociológiai felismerést, hogy az „egykori”, a „rég”, a megromlott „igazi” helyreállításának programjával nem egyszer érdemi, akár a legvakmerőbb újítás lép fel. Az orthodoxia szigorításai valójában szintén újítások voltak. A zsidóságot megosztó 1868/69. évi Országos Gyűlés után az orthodoxia minden követ megmozgatott, hogy az általa elutasított kongresszusi határozatok alapján, az újítók mintájára maga is külön országos szervezetet hozzon létre: újítás volt már ez is.

A nagy vízválasztó a XIX. században a *Sulhan arukh*-kérdés volt. A zsidó kongresszus, amely vallási ügyekben egyáltalán nem, csak szervezetiekben hozott újító határozatokat, nem hivatkozott a *Sulhan arukhra*. Azóta az orthodoxia, ma nálunk inkább a lubavicsi haszidizmus, a *Sulhan arukhot* vágja a neológia fejéhez. A *Sulhan arukh* bunkója elől a neológiának félre kell hajolnia, ezt a bunkót el kell hárítani. Újítások, megújulás nélkül minden hagyomány holtta válik. Mindenki tudja, hogy Josef Karo XVI. századi kódexe maga is újítás volt Maimonideshez vagy Jaakov ben Aser *Arba'a turim*jához képest, amely kódexek újítások voltak a Misnához képest, és így tovább, keresve visszafelé az előzményeket. A *Kiccur Sulhan arukh*, egy ungvári orthodox rabbi kivonata Karo művéből (1864), ténylegesen újítás volt, már azzal, hogy sok elavult előírást mellőzött. Bár a *Kiccur* igen el van terjedve, rabbinikus döntvény csupán ennek alapján nem is hozható.

A modernizációnak jól bevált technikája van minden olyan kultúrában, amelynek hagyományai kanonizáltak, írott szövegekre épülnek. Ez a technika zsidó hagyományban jelesül a kommentár, az interpretáció. Ha elutasítjuk az interpretációnak, a hagyományos előírás új körülményekre való alkalmazásának, azaz módosításának lehetőségét, akkor ott vagyunk, ahol a középkorban a karaiták voltak, ott, ahol a XIX. század elején a pozsonyi orthodoxia volt, igen, a *Hatam Szofér*, aki erélyesen elítélt minden modernizációt, de azért az államhatalom segítségét akarta igénybe venni, feljelentésekkel akár, hogy a részletekben tőle különböző elveket valló hittársait jobb belátásra kényszerítse. A hagyomány ápolásának útja a szövegek új értelmezése: rájuk épített válasz a mindenkori jelen kérdéseire. A *Sulhan arukh* is csak így kezelhető.

Nem kétséges, hogy a *mainstream* zsidóságnak, amely – megismétlem – Magyarországon a neológia, a *Tóra*, a *Misna*, a *Talmud*, a *Jad hazaka*, az *Arba'a turim*, a *Sulhan arukh* elveit kell követnie, de ahogy a responsumok mindig is a hagyományos szövegek újszerű interpretációjával vagy kombinációjával adtak választ az újonnan vagy alkalmilag felvetődött részletkérdésekre, azaz újítással, úgy a zsidó élet és a liturgia korszerűsítése is folyhat a hagyomány kijelölte úton, ezen

lépve tovább. Régi, tekintélyes, tartalmukban változtathatatlan („szent”) szövegek értelmezése, azaz a kommentár, bonyolult szellemi művelet. Megérteni, tartalmilag, mit mond önmagában a szöveg. Felismerni, rekonstruálni, mi volt az az egykori probléma, konfliktus, amelyre vonatkozik, amelynek megoldására az akkori körülményekhez igazodó mintákat (előírást, szabályokat stb.) ad (*middot*). Megfogalmazni, mi a jelen probléma, amely problémának az elemei nyilvánvalóan mások, mint az, amely a régi szöveg tárgya. Megkeresni, hogy a régi szövegben felismert minta miképpen alkalmazható a jelen problémára. Analóg, de tartalmilag esetleg merőben más megoldás. Nem minden áron szigorítás (Sammaj) – esetleg ellenkezőleg: könnyítés (Hillél). Nem kétséges, hogy az az értelmezés, amelyhez így eljutunk, betű szerint, tartalmilag érdemben más lesz, mint az alapul vett szövegé, de a lényegét, a probléma megoldásának hagyományos módját, nem változtatja meg. Hűséges marad a hagyományhoz. Az új bor a régi tömlőben (szemben a Máté ev., 9,17 skk.-ben foglaltakkal): a zsidó hagyományértelmezés ebben különbözik az innen kiszakadt keresztény tanítástól. A javasolt formula: a *Sulhan arukh*, de korszerű értelmezésben.

*

A Csáky utcai zsinagóga – azaz templom – Hoffer főrabbi idején a pesti neológ hitközség szervezetéhez tartozott, s nem volt ez másképp Schweitzer József néhány évében sem. A neológia konzervatív árnyalatát képviselte, mint egykor az Orczy-házban az eredeti „kis” zsinagóga, aztán utóda, a Rumbach. Status quo (ante 1868/69) hitközség az Országos Gyűlés után a fővárosban nem maradt fenn, s bár többfelől igénylik maguknak ezt a minősítést, folyamatosság híján az 1868/69 előtti állapotok visszaállítása nem is lehetséges. Pécsről orgona templomból jöve Schweitzer a Csáky utcában, ahol 1981 és 1985 között főrabbi volt, elfogadta az orgona nélküli és egyebekben is konzervatív szertartásrendet, későbbi templomában, a Rabbiképzőben ismét orgona mellett folyt az istentisztelet, *hiddur ha-tefilla*, az ima szebbé tétele végett.

Szerényen gyakorló rabbinak szokta nevezni magát. Szerénység: de nem lekicsinylése a feladatnak. Személyes életében és intézményi affiliációjában egyaránt a zsidóság mai irányzatai közül egyértelműen a neológia mellett volt elkötelezve. A nemzetközi horizonton ezt a neológiát szívesebben neveznék, ahogy angolul szokás, *conservative* irányzatnak. Kialakulása párhuzamos a zsidóság magyar nyelvhasználatának terjedésével. Csak a prédikáció nyelvén magyarosodott el, s ebben az értelemben valóban magyar, az imák, szertartási énekek maradtak héberül, s még a hitközségi zsargonban is ugyanannyi a héber, *jiddis*, német szó, mint más országokban.

Schweitzernek nem volt nehéz a Csáky hagyományaihoz illeszkednie. „A Hegedűs Gyula utcában nagyon szerettek volna, hogy én legyek a rabbi, részben a nagyapám miatt, meg azért is, mert ismertek és szerettek.” – „A Csákyban a nagyapám egykori papi székébe ülhettem.” – „A nagyapám és az utána következők szellemében kezdtem – a magam gyöngeségében, kicsinységében és a változott viszonyokra tekintettel – azt az utat járni a templom ügyeiben, amelyet ők jártak.” – „Még voltak néhányan, akik gyerekkoromból ismertek. A többieket én nem ismertem, de hamar összebarátkoztunk. Ha volt két nap ünnep és azután szombat, szép gyalogtúrákat tettem a Károly körúttól [ahol a lakásuk volt – K. G.] a Hegedűs Gyula utcába meg vissza.” – „Ha bár micvó volt, vagy esküvő, és utána meghívtak, elmentem. Jóformán nem múlt el hónap temetés nélkül. Megkérdeztem, ülnek-e sívát, és ahol ültek, oda a lehetőség szerint elmentem első nap a temetés után, mert akkor még együtt volt a család. Reggel, este biztosan lehetett minjánra számítani.

Péntek este megtelt a templom, szombat délelőtt kevésbé. Télen, péntek esténként a kis templomban is telt házzal imádkoztunk. Fizikailag meg időben jobban igénybe voltam véve. Reggel, este ott voltam a templomban, napközben a Rabbiképzőben tanítottam. Jól éreztem magam.”

A rituálisan „lazább” életvitel kezelésénél Schweitzer szem előtt tartotta a mai helyzetet. A zsidó község vagy a rabbi egy modern, nyílt társadalomban nem lehet többé hatóság, a zsidó életszabályok szorosabb követése egyéni döntés, melyet közvetlenül befolyásol ugyan a neveltetés, de nem kényszeríthető ki, kivált állami hatóságok által nem, és alkalmi mellőzésük, hétköznapi elhanyagolásuk sem jelenti azt, hogy az illető szakított volna a zsidósággal. Schweitzer megnyerni, megtartani akart, példával, tanítással, szeretettel, a közösséghez tartozás értékeinek megmutatásával.

Schweitzer ezzel a toleráns szemlélettel és a nyitottságával vált nagy rabbivá.

A dialógusban, szabad közegben, a zsidó tanítást és életvitelt mint a demokratikus, pluralista társadalom egyik, a saját törvényei szerint létező változatát mutatta be, nem térítve, de észlelhetően rokonszenvezőket toborozva. Halákhikus kérdésekben ő is meghúzta a határt, de nyilatkozataiban, templomi prédikációiban világosan kimondta, rabbinikus gyakorlatában érvényesítette, hogy nem kell, nem szabad eltaszítani azokat, akik egyben-másban nem a *Sulhan arukh* előírásait követik. Kemény, szigorú volt – és megértő, segítő. Vitatkozott az ultraorthodoxiával: egyik legfontosabb tanulmánya éppen azt a halákhikus polémiát, ténylegesen invektivákat, elemezte, amelyekkel egykor az ultraorthodox rabbik a Rabbiképző Intézet ellen fordultak („A pesti Rabbiképző megalapítása a responzum-irodalomban”, *MIOK Évk.*, 1977/78). A pápai Löw Lipóthoz és a szegedi Löw Immánuelhez csatlakozva, kiállt az orgona mellett. Schweitzer tanításának a *Sulhan arukh* vonatkozásában az a lényege, hogy a rabbinak meg kell határoznia a normát, de maga az életmód, az személyes felelősség. Ugyanaz az elv, *lehavdil*, mint amely külön előírást tesz a kóser és a peszahi kóser, vagy a polgári fejfedő és a kipa között.

Tágabb, nagy történeti távlatban ezt a rabbinikus felfogást a *longue durée* folyamatában kell értelmeznünk. Történeti korfordulók, válságok idején a zárt közösségek könnyen felbomlanak, egy-két generáció eltávolodik a *mag-zsidóságtól*, esetleg kiszakad belőle, de rendszerint van visszatérés, ha van mihez visszatérni, és ha a mag eléggé nyitott a vissza- vagy be-fogadásra. Ma is, a hitközség, a mag-zsidóság körül koncentrikus körökben helyezkednek el azok, akik a zsidó identitást csak lazább formában tudják vagy akarják fenntartani, vagy csak őseikre emlékeznek, vagy esetleg viszolyognak attól, hogy származásuk miatt a környezetük zsidónak tartja őket, vagy éppen megtagadnak minden közösséget a zsidósággal – de ezek a koncentrikus körök szűkülhetnek, tágulhatnak: ma biztosan több zsidó van Magyarországon, mint 50–60 évvel ezelőtt volt, mert többen merik, akarják vállalni őseiket, vagy vallási hagyományukat, vagy Izraelt.

Rabbinikus tevékenységével és közszerepléseivel: nyitottságával Schweitzer öntudatot adott a magyar neológiának.

*

Az 1868/69. évi kongresszus egyik, igazi fordulatot jelentő újítása, egyszersmind, a *Sulhan arukh* mellett, a másik törésvonal a haladók és az orthodoxok között, a hitközségek világi és rabbinikus vezetésének különválasztása volt. Polgári ügyekben az előbbihez, vallási ügyekben az utóbbihoz rendelte a döntések jogát. Minthogy a zsidó élet e két oldala a modern társadalomban sem válik el élesen egymástól, a döntési jogok megosztása állandó konfliktusforrás lett. Nem véletlen, hogy a Síp utcát, bárki volt is az elnök, akár a nemzedék legkiválóbbjai, folyamatosan szidták a

pesti hitközség köreiben. Scheibernek alig volt – egyáltalán nem volt! – lehetősége a Síp utca befolyásolására, akár a Rabbiképző érdekeinek érvényesítésére sem, s érdemi rabbinikus tevékenységének egy részét csak rejtve folytathatta. Más rabbik is, Schweitzer József életrajzi visszaemlékezéseiből is tudjuk, hasonlóra kényszerültek, például, a *Joint* támogatásainak szétosztásánál. Schweitzernek, más légkörben, nem kellett kitérnie, nem is igen tért ki a hitközségi vezetőkkel való nyílt konfliktusok elől, ennek nyilvános nyoma nem sok van (a kevés egyikét lásd *Új Élet*, 1999/2), de egy – fiával, Gáborral együtt írt – tanulmányában („Az Országos Rabbiegyesület megalakulása és működése a 19–20. század fordulóján”, in: *Karády Festschrift*, 2012) a feszültséget, mely hivatali pályája idején mindvégig fennállt, a Rabbiegyesület XIX. század végi – XX. század eleji történetéből kiolvasva, már-már történetírói lírával exponálta. A feszültségek alkotmányos kezelése azonban lehetséges, de csak az irányítási ágak autonómiájának és felelősségének fenntartása mellett, konstruktív együttműködéssel.

A kongresszus után a harmadik törésvonal a neológia országos szervezetének létrehozása volt. A koncepció Eötvöstől ered, s az orthodoxok azzal vádolták meg a neológiát, hogy a római katolikus egyház mintájára hierarchikusan szervezett zsidó egyházat állítottak fel. Egyébként, mint említettem, ők is kezüket-lábukat törték, hogy minél előbb hasonló szervezetben fogják össze hitközségeiket, azzal a – nem lényegtelen – különbséggel, hogy ebben a döntési jogok nagy részét meghagyták a rabbiknál. A neológ Országos Iroda nem volt ugyan egyház, nem volt más, mint igazgatási szervezet, de a hitközségek autonómiáját kétségtelenül korlátozta. Való igaz, hogy a hagyományban minden zsidó község önálló, sem a község, sem a rabbi fölött nincs felsőbb hatóság. Ma már, több tragikus történelmi *tabula rasa* után nem érdemes kutatni, melyik volt, mi lett volna annak idején a jobb megoldás. De ezen a ponton jelezni szeretném, hogy ma a leginkább aktuális kérdés a zsidó társadalom minden rétegének, minden részének, a Mazsihiszben egy kíváncsan *szupra*-hitközségi szervezetben összefogott hitközségeknek, és ezeken túl, és ezeken kívül, mindenki másnak a képviselte, mindazok összefogása, akik mint magyar állampolgárok zsidóként tekintenek magukra. Ez, merem állítani, össz-társadalmi érdek.

*

Az asszimiláció társadalomtörténeti jelenség, a neológia vallási irányzat, *junctim* nincs közöttük. A neológia nem egyenlő az asszimilációval, a társadalmi asszimiláció a zsidóság számára nem önfeladás. Az asszimiláció vádját a neológokkal szemben az orthodoxok hangoztatták, holott, a magyar nyelvhasználatról nem is beszélve, az orthodoxiában is voltak iparmágnások, vagyonos vállalkozók, kereskedők, akik betagozódtak a magyar feudális-arisztokrata társadalomba. Másfelől, a magyar fajvédők, a „mély magyarok”, a nyilaskeresztesek vádolták „a zsidókat”, érte ezen legfőképpen a polgári vagy értelmiségi foglalkozást űző, többségükben neológokat, azzal, hogy az asszimilációval befurakodtak a magyar fajba, és belülről rontják meg. Még újabb történeti kutatások is a legújabbkori zsidó történelemben a névmagyarosításra, a *ki*-iskolázásra (értsd: zsidó gyerekek keresztény iskolákba járatása), vegyesházasságra, kitérésre teszik a hangsúlyt. A valós kép mindezzel szemben az, hogy a zsidó társadalom az emancipáció után kiszabadult szociális leszorítottságából, a házaló- vagy kereskedő-léteből, és három nemzedék, fél-háromnegyed évszázad alatt nagyjából ugyanolyan vertikális társadalmi szerkezetben rendeződött el, mint a körülötte lévő társadalom; ez jelentette az asszimilációt. Röviden és egyszerűen: sokkal több szegény vagy kétkezi munkából élő zsidó volt, mint zsidó orvos, újságíró vagy pénzarisztokrata.

A zsidó történetírásnak ezt a történeti képletet kell a közvélemény elé tárnia, s a neológiának ezt kell önismeretébe beemlennie. A kutatásokhoz jó forrásanyaggal szolgálna a Csáky-zsinagóga népes társadalma, amelyhez a lipótvárosi vagyonosabbak mellett sok újlipótvárosi értelmiségi tartozott, mindemellett Hoffer rabbi a rászoruló híveknek fenntartott Népkonyhát is (napi 20 fillér térítési díj ellenében).

A neológiának benne kell élnie a magyar társadalomban – s benne Izrael és a világ zsidó társadalmában. Ma már nem lehet kínos azt mondani, hogy zsidó nép. A szabadság, a demokrácia, a nők egyenjogúsága specifikusan zsidó ügy is. Nagy társadalmi kérdésekben mindig szükség van a sajátos zsidó véleményre, akár több véleményre is. Schweitzer nem tévovázott, ha véleményt akart nyilvánítani, de a neológ szervezetben ez nem is elsősorban a rabbik feladata: a hitközségi vezetőké, akik közül ma már nem hiányozhatnak a nők sem. Jelentősen javítani tudna a zsidóság általános társadalmi megítélésén, megbecsülést szerezhetne, ha azok a tudományos, kulturális, orvosi értelmiségiek, akiknek vannak zsidó gyökereik, még ha nem tartoznak is a hitközséghez, nyíltan, nyilvánosan vállalnák őseik vagy önmaguk zsidó kötődését.

*

Schweitzer József, tanítónk (*morénu*) és barátunk a halála óta is mintha még itt volna közöttünk, mintha ott ülne irodájában, a sötétvörös bársony fotelben, vagy fehér kitlijében a szédereste asztalfőjén, vagy lassan lépegetve, botjára támaszkodva, netán belénk karolva menne haza a Rabbiképzőből istentisztelet után, az egyre hosszabbra nyúló Rákóczi úton (egy rabbit, tudjuk, haza kell kísérni), s ő jobbra-balra fordulva köszönné a jó szombatot kívánók üdvözlését. Lehúnyt szemmel még látjuk öreges arcát, halljuk hangját. Most már az emlékezés végtelen idejében vagyunk.

1947-ben, a vészkorszak utáni első rabbiavatáson, melyen ő is megkapta a szemikhát, és amelyen társai nevében ő mondott beszédet, három értékre hivatkozott (s az ő szavait emeltem én is e dolgozat címébe): a könyv, a betű, a szellem tisztelte. Ezek, ti. maga a Tóra, a héber nyelv és a művelt, emelkedett szellemű zsidóság: ezek voltak pályája elején az eszményei, maradtak utókorában is egykori tanítónk, barátunk tanítása.

1992–2016–2026